„CARTEA ROMÂNEASCĂ DE ÎNVĂȚĂTURĂ” A MITROPOLITULUI VARLAAM AL MOLDOVEI

IZVOARELE ŞI ORIGINALITATEA

Dan Zamfirescu[*]

S-a împlinit suta de ani de când Silviu Dragomir a prezentat la Academie, în şedinţa din 22 mai 1912, amplul memoriu intitulat *Contribuţii privitoare la relaţiile Bisericii româneşti cu Rusia în veacul XVII,* memoriu în care a publicat în original şi traducere scrisoarea mitropolitului Varlaam din 1637 către ţarul Mihail Feodorovici, unde se pomenea „dorinţa de-a traduce pe limba românească cartea Sfântului Calist, cuvântările la Sfânta Evanghelie, ca s-o citească preoţii în biserică spre învăţătură românilor credincioşi”, adăugându-se informaţia că „este gata şi scrisă, numai să se dea la tipar”. Îi cerea ţarului ajutor bănesc, întrucât „ne ţine mâna grea a agarenilor şi nu suntem liberi de haraciul lor” (p. 92).

Şase ani mai târziu, Vasile Lupu şi românii lui aveau să demonstreze că, oricât de grea era mâna agarenilor, se vor găsi resursele cerute, fără rezultat, în afara ţării. Cartea se va tipări în condiţii grafice egalate doar de cele trei tipărituri slavone din epoca lui Radu cel Mare şi Neagoe Basarab. În plus, pentru prima oară la noi, dar imitând-o pe cea a lui Petru Movilă din 1637 şi folosind chiar meşterii săi, tipăritura de la Iaşi venea cu o bogată şi originală ilustraţie care, înlocuind miniaturile de pe manuscrisele – unicat, făcea din gravură mijlocul de a spori impactul asupra cititorilor, prin imaginea adăugată slovei.

La mulţimea de laude culese de atunci încoace de ceea ce însuşi domnul socotea a fi un „dar limbii româneşti” şi îndemna pe cititori „s-o priviţi nu ca un lucru pământesc, ce ca un odor ceresc”, avea să se adauge însă, ca o umbră de care n-a scăpat până azi, constatarea *filologiei* şi *istoriografiei noastre literare* că „cercetările întreprinse până în prezent – este vorba de anul 1958 – n-au putut stabili care este contribuţia personală a lui Varlaam în redactarea lucrării şi ce aparţinea izvoarelor utilizate de el”, deoarece „izvoarele principale pe care le-a folosit mitropolitul moldovean n-au fost încă identificate”[1].

Când în 1964 va apărea întâiul volum din tratatul academic *Istoria literaturii române,* operă colectivă coordonată de academicianul G. Călinescu şi al cărei prim volum, conţinând creaţia populară şi aşa-zisa „Literatura română în perioada feudală”

[*] Universitatea „Valahia” din Târgovişte.

[1] Liviu Onu, *Observaţii cu privire la contribuţia lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare,* în volumul colectiv *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba şi stilul scriitorilor,* Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1958, p.40.

RITL, nr. 1–4, p. 73–78, Bucureşti, 2013

BDD-A6960 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-31 09:38:03 UTC)

(concept prin care se înlocuia cel de *Literatura română veche,* folosit de Sextil Puşcariu, Nicolae Cartojan şi Ştefan Ciobanu) l-a avut ca „redactor responsabil" pe academicianul Alexandru Rosetti, în paginile sale se recunoştea încă o dată de către acelaşi Liviu Onu, căruia i se repartizase secţiunea „Literatura religioasă în prima jumătate a secolului al XVII-lea": „Contribuţia lui Varlaam este incontestabilă deşi nu poate fi determinată în mod precis". În ediţia a II-a, din 1970, textul a rămas neschimbat.

După alţi 28 ani, în 1998, Dan Horia Mazilu era constrâns a recunoaşte în masiva lui operă în trei volume intitulate *Recitind literatura română veche* că „Literatura adunată în jurul acestei cărţi tipărită cu 350 şi mai bine de ani în urmă, este de-a dreptul impresionantă, fără ca aspectele cele mai importante legate de apariţia ei să fie elucidate" (vol. II, p. 342).

Unul dintre aceste „aspecte" privea tocmai cartea la care trimisese în 1637 mitropolitul Varlaam în scrisoarea către ţar. În 2009 aveam să citim într-*O istorie a literaturii române. Partea întâi*, de Manuela Tănăsescu (Editura Saeculum I. O.) despre capodopera – măcar lingvistică – a literaturii noastre vechi: „Este ea o operă originală? Deşi Varlaam însuşi vorbeşte de traducerea *Omiliilor* patriarhului Callist, încă nu s-a ajuns la identificarea textului folosit (care dintre variante, în ce limbă, cu ce contaminări?" (p. 251).

Întâmplarea, sau voinţa mai presus de a noastră a celui între timp recunoscut ca sfânt, face să pot prezenta la această Sesiune care-mi permite să iau pentru prima oară cuvântul în Academia Română, o carte de aproape trei ori mai voluminoasă decât aceea a vlădicii Varlaam, în care să pot prezenta cu maximă economie de timp răspunsurile la toate întrebările rămase fără răspuns în secolul încheiat.

Încep chiar cu ultima, enunţată de Manuela Tănăsescu.

Aşa-numitul, de către însuşi Nicolae Iorga, „vestitul tâlc al lui Callist"[2], este o invenţie a tipografilor ucraineni din 1604. Reeditând la Krilos tipăritura din 1569 de la Zabludovo a lui Ivan Feodorov, ajunsă şi la Târgovişte la mitropolitul Serafim, iar de acolo la diaconul Coresi, care a încredinţat-o spre traducere „popilor Iane şi Mihai" din Şcheii Braşovului, tipărind-o în 1581, aceşti tipografi ucraineni de la Krilos s-au gândit să pună un nume de prestigiu pe o carte fără nume de autor. Intenţionau să-i sporească astfel preţul de vânzare şi circulaţia. Aşa a ajuns să circule ea sub numele patriarhului Callist, fiind tipărită cu această identitate inventată chiar şi de către mitropolitul Petru Movilă, la Kiev, în 1637. Dar în realitate este vorba de ceea ce Albert Ehrhardt a identificat, descris şi numit *Omiliarul patriarhal*[3] – cea mai celebră şi mai răspândită colecţie de omilii tâlcuitoare ale Evangheliei, alcătuită în secolul al XIV-lea cu texte în majoritate din opera Sfântului Ioan Gură de Aur. Culegerea însăşi a fost atribuită la cinci patriarhi

[2] *Istoria literaturii româneşti*, I, ediţia a II-a, revăzută şi larg întregită, Bucureşti, Editura Pavel Suru, 1925, ediţie anastatică, Editura Semne, 2011, p. 199.

[3] „Der Patriarchal-Homiliar von Konstantinopol": Albert Ehvhardt, *Überlieferung und Bestand der hagiographisches und homiletisches Literatutur der griechischen Kirche von Anfanger bis zum Ende der 16 Jahrhunderts,* vol. III, Leipzig, 1939–1941, fascicola 4, p. 559–598.

BDD-A6960 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-31 09:38:03 UTC)

sub numele cărora a circulat, unul fiind Ioan Kaleca, cel descoperit de Vasile Grecu în manuscrisul grec 599 (500) al Bibliotecii Academiei Române, descris în *Catalogul manuscriselor greceşti,* Bucureşti, 1909, p. 278–283. Dar nici unul dintre ei nu se numea Calist! Manuscrisul real al acestuia a fost semnalat încă din 1939 la Hilandar de Vasile Grecu, dar nu a mai fost luat în considerație, şi nu a fost editat niciodată.

Aşa cum a constatat pentru prima oară Dan Horia Mazilu, traducând din slavonă versiunea amplificată de ruşi şi tipărită la Zabludovo în 1569 de primul lor tipograf, românii din Şchei au avut ideea care nu le venise nici bizantinilor şi nici slavilor, de a aşeza la începutul fiecărei tâlcuiri, *pericopa evanghelică* respectivă, extrasă din traducerea *Noului Testament* tipărită de Coresi în 1562, dar îmbunătățită sub raportul cursivității limbii. Ideea a fost adoptată şi de tipografii din Ucraina, inclusiv de Petru Movilă şi înainte de el de autorul celei mai importante opere originale slave concepute în aceeaşi manieră, *Evanghelia învățătoare* a ucraineanului Kiril Trankvilion-Stavroveţki, tipărită în 1619 la Rohmanov sau Rohmaniv cu banii prinţesei Irina Vişneoviecki, fiica domnului Moldovei Ieremia Movilă.

Prin urmare, ceea ce Nicolae Iorga a numit „vestitul tâlc al lui Callist”, iar mitropolitul Varlaam, citindu-i numele pe coperțile edițiilor ucrainene avute în mână l-a invocat ca atare în scrisoarea către țarul Mihail Feodorovici, este în realitate această mult răspândită lucrare bizantină, ajunsă la noi cu o serie de adaosuri slave, pe care le-am arătat în cartea noastră, şi la care Coresi şi ai săi au adăugat pericopele duminicale. Gest din care a rezultat că românii au fost primul neam ortodox care a putut asculta în biserică Evangheliile duminicilor de peste an în limba lor, încă din veacul al XVI-lea.

De aici a mai rezultat un lucru: contrar a ceea ce au susținut P. P. Panaitescu şi Ştefan Ciobanu, am demonstrat, pe texte, că această mare operă a Bizanțului creştin din ultimele sale două secole de existență, tradusă şi sporită de slavi şi tradusă de preoții din Şchei spre a fi tipărită de Coresi, a stat pe masa de lucru a Mitropolitului Varlaam atât în tipăritura slavonă de la Krilos (desigur şi în cea a lui Petru Movilă din 1637), cât şi în versiunea românească din 1581. Dar aceasta înseamnă că marele nostru filolog Gavril Istrati a avut dreptate atunci când a văzut în Varlaam nu doar pe un purtător al graiului țăranilor săi din ținutul natal, socotit multă vreme a fi cel din ținutul Vrancei, dar dovedit a fi cel de pe meleagurile lui Ion Creangă, ci, la fel ca Eminescu peste două secole, o sinteză genială a tuturor graiurilor româneşti. La graiul de pe meleagurile natale s-a adăugat limba din cartea coresiană elaborată de-a lungul unei jumătăți de secol de efort cultural. Uriaşul salt pe care-l face limba română în cartea vlădicii Varlaam se datorează şi faptului că mitropolitul a plecat la drum de acolo de unde ajunsese diaconul!

Am rezolvat, aşadar, enigma ce a muncit filologia românească până la doamna Manuela Tănăsescu!

Al doilea izvor principal din care s-a împletit textul varlaamic prin efortul său dublu: de selecție şi de aducere a lui pe limba noastră, a fost descoperit (şi descoperirea a fost lansată în 1970 „cu surle şi tobe” cum se spune) de neuitatul

BDD-A6960 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-31 09:38:03 UTC)

Pandele Olteanu. Este cartea *Comoara – Tezaurul – Θησαυρος* a lui Damaschin Studitul, ajunsă astăzi în Grecia pe la a 32-a ediție, fiind cea mai longevivă şi mai răspândită operă a creației religioase neogreceşti postbizantine într-o limbă înțeleasă de toți.

Pandele Olteanu, al cărui merit în descoperirea acestui izvor şi ale cărui contribuții sunt incontestabile pentru studiul comparativ al textului original cu cel românesc (primul fiind folosit prin intermediar slavon, fără a exclude însă originalul neogrec), a avut însă proasta inspirație de a încerca să demoleze statuia Mitropolitului Varlaam în beneficiul celei a lui Damaschin Studitul! El a decretat că întrucât mai mult de 200 de pagini se dovedesc traduse din cartea lui Damaschin Studitul, prin asta se anulează originalitatea mitropolitului Varlaam. Avea să protesteze în 1993 împotriva celor ce, din patriotism comunist, l-ar fi împiedicat să publice *cartea* în care demonstrase că opera mitropolitului Varlaam nu este originală. Dar nimeni nu-l împiedicase să publice opt articole cu aceeaşi concluzie, de-a lungul celor 19 ani.

Am fost obligat din păcate (sau spre norocul lui!) să mă ocup de această problemă după dispariția sa, şi am antrenat în această operație pe o distinsă licențiată a Facultății de Teologie de la Târgovişte, doamna profesoară Florentina Holtea-Gaftoi şi pe un masterand al aceleiaşi facultăți, părintele Vasile Preda. Am ajuns astfel împreună la demonstrarea faptului că numărul de pagini ce se dovedesc luate din acest izvor nu trece de 160 în ediția Byck (iar cartea are nu mai puțin de 500), şi că ele au fost integrate ca material de construcție într-o operă ce poartă pecetea personalității autorului român. Şi că departe de a-i anula originalitatea, acest izvor îi subliniază tocmai „cutezanța sintezei" de care a vorbit Dan Horia Mazilu.

Ironia vieții a făcut ca acest savant autentic, dar pe care entuziasmul descoperirii sale l-a făcut la un moment dat să bată câmpii, să plece dintre noi ignorând până la sfârşit (a făcut asta chiar şi Dan Horia Mazilu) faptul că dispunem încă din anul 1747 de o excelentă versiune românească integrală a cărții lui Damaschin Studitul, comandată de Constantin Mavrocordat lui Mihalcea logofătul şi păstrată într-un manuscris unic, acum BAR 2610, manuscris asupra căruia Moses Gaster a atras atenția încă din 1891, extrăgând şi câteva pagini în celebra sa *Crestomație*. Ediția pregătită de doamna Daniela Poenaru se va publica în curând şi ea va permite tuturor să ia cunoştință în mod direct de arta cu care autorul *Cărții româneşti de învățătură* a lucrat şi pe acest izvor. Noi am extras din el numeroase texte spre exemplificare, din ediția ce stă să apară.

*Al treilea izvor principal***,** bănuit de Ştefan Ciobanu şi presupus de Dan Horia Mazilu, dar devenit accesibil filologiei şi istoriei literare româneşti abia acum câțiva ani, în urma faptului că l-a adus în microfilm de la Sankt Petersburg confratele Pavel Balmuş de la Chişinău, este *Evanghelia învățătoare* a lui Kiril Trankvilion-Stavroveţki. În momentul în care am avut sub ochi fotocopiile scoase după acest microfilm, am putut rezolva în câteva minute o altă problemă a cărei rezolvare trena tot de un secol: de pe ce carte rusească s-a tradus şi tipărit la Govora, în 1642, ceea ce se numeşte curent „Cazania de la Govora". De pe aceasta!

BDD-A6960 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-31 09:38:03 UTC)

Şi anume, sunt traduse, cu doar câteva omisiuni pentru sărbătorile cu mai multe texte pentru aceeaşi sărbătoare, duminicile de la a „vameşului şi fariseului” până la cea a „tuturor sfinților”. Tipăritura de la Govora s-a oprit acolo poate şi fiindcă descoperise că mai departe s-a folosit de restul cărții mitropolitul Varlaam! Modul cum a făcut-o a necesitat însă pentru a fi urmărit, cel mai mare număr de pagini din cartea noastră. Dar am putut demonstra astfel două lucruri: vocația sintezei, specifică nu numai autorului din veacul al XVII-lea, ci şi lui Neagoe Basarab în cel anterior, servită şi aici ca şi dincolo de realul geniu literar. Am demonstrat totodată caracterul aberant al teoriei lui Atanasie Popa că mitropolitul Varlaam n-a făcut decât să dea la tipar o „Păucenie a lui Alexandru Vodă” din veacul al XVI-lea, găsită într-un manuscris al unui popă din Cotiglet. Deşi Dan Horia Mazilu şi filologul Alexandru Mareş au arătat din primul moment că avem de-a face cu o aberație, oameni dintre cei mai serioşi, chiar şi un ierarh de-al nostru şi un istoric ai Bisericii precum preotul Scarlat Porcescu, precum şi distinsul şi valorosul investigator al circulației *Cazaniei* lui Varlaam în Ardeal, domnul Florian Dudaş, au cotizat la această aberație. Ea n-a putut lua sfârşit decât atunci când am demonstrat că tot ce decretase Atanasie Popa că ar fi o „păucenie din secolul al XVI-lea” avea la bază … o carte tipărită în 1619!

Lângă aceste trei izvoare principale reprezentând monumente aparținând la trei culturi: bizantină, neogreacă şi ucraineană**,** am demonstrat prezența unei a patra culturi: cea bulgară**.** Este vorba de opera celui mai mare scriitor al Evului Mediu bulgăresc, patriarhul Eftimie al Târnovei. Din cele 8 predici şi panegirice ale patriarhului Eftimie, două au fost folosite în *Cartea românească de învățătură*: aceea despre Sfânta Paraschiva în 14 octombrie şi marele panegiric al Sfinților Constantin şi Elena pentru ziua de 14 septembrie, Ziua Crucii. Dar nu încape îndoială că Mitropolitul Varlaam le-a citit pe toate, şi că a învățat astfel şi de la cel mai mare predicator bulgar arta sa de cuvântător.

Dar erudiția celui mai profund cunoscător, după Neagoe Basarab, al tezaurului culturii bizantino-slave moştenit de români, s-a demonstrat şi prin folosirea a 4 alte surse extrase din ceea ce am numit *Marile minee de lectură de la Târnovo ale patriarhului Eftimie*. Este vorba de peste 340 de texte bizantine din circa 70 de autori, aduse la noi în versiuni slave pe vremea lui Alexandru cel Bun, şi din care am demonstrat, rând cu rând, că a folosit: 1. predica Sfântului Proclu, patriarhul Constantinopolului, la naşterea lui Hristos; 2. predica lui Antipater al Bostrei la naşterea Sfântului Ioan Botezătorul; 3. hagiografia lui Simeon Metrafrastul despre Sfinții Petru şi Pavel; 4. marea predică a lui Alexandru Monahul pentru Sfânta Cruce, din 14 septembrie.

Nu există niciun autor bizantin sau postbizantin şi din nicio altă cultură, în care să ne întâmpine acest proces de *sinteză* care a stat la baza *Cărții româneşti de învățătură*.

Acesta este primul şi cel mai izbitor aspect al *originalității* sale. Pentru a crea termenii de comparație capabili să pună în lumină această realitate, am adăugat analizei izvoarelor de care s-a folosit şi pe care le-a îmbinat, trei expuneri

BDD-A6960 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-31 09:38:03 UTC)

monografice – una de dimensiunile unei „cărți în carte" – consacrate celor mai ilustre figuri ale oratoriei ortodoxe de după Varlaam: grecii Ilie Miniat şi Nichifor Teotoke şi ucraineanul – acesta fiind chiar contemporan – Ioanichie Galiatovski.

Raportată la toți aceşti trei aştri ai predicii din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea, între care-l putem aşeza şi pe georgianul românizat Antim „Ivireanul", figura Mitropolitului Varlaam creşte grandios, mai ales prin două elemente definitorii ale originalității sale.

Primul este *rostirea românească* pe care a creat-o el în cuprinsul predicii creştine. Mitropolitul Varlaam a preferat oratoriei de sursă bizantină, patristică şi postpatristică, sau celei occidentale de sursă barocă, din care s-au nutrit şi Damaschin Studitul şi Kiril Trankvilion-Stavroveţki şi Ilie Miniat, un alt mod de a comunica şi a face să rodească în ascultători adevărurile de credință şi morală creştină care ne aminteşte de vorbirea țăranului român, dar şi de a marilor cărturari din trecut, precum Grigore Ureche, Miron Costin sau Ion Neculce. Este acea vorbire pe care o vor redescoperi şi vor face din ea limba secolului al XIX-lea şi al XX-lea Mihail Eminescu, Ion Creangă şi Mihail Sadoveanu.

Dar suprema izbândă a ierarhului din secolul al XVII-lea ridicat în rândul sfinților rămâne cea religioasă, teologică**,** revelată acum de posibilitatea departajării clare a ceea ce în discursul varlaamic este preluat din toate aceste izvoare, de ceea ce se demonstrează a-i aparține. S-au putut circumscrie astfel toate pasajele identificate drept creație proprie, ceea ce a dus la concluzia că întreaga predică din duminica a 10-a după Rusalii este creația sa. Iar în cuprinsul ei încolțeşte ideea din care va creşte cartea părintelui Dumitru Stăniloae, *Iisus Hristos sau restaurarea omului***,** exact trei secole mai târziu.

Subiectul iese însă din sfera preocupărilor sesiunii noastre. Dar pentru cei curioşi să afle ceva şi despre aceasta, stă la dispoziție ultima parte a cărții noastre, intitulată *Sfântul Ierarh Varlaam şi Creştinismul românesc.*

Ceea ce ne-am propus aici a fost numai să realizăm un rezumat care, deşi n-a putut fi mai scurt, sperăm să nu se uite că are la bază o carte de peste 1000 de pagini, care şi-a propus să dea răspunsuri la întrebări la care nu s-a putut răspunde de mai mult de un secol.

ABSTRACT

The paper summarizes the author monograph „*Cartea românească de învățătură" a mitropolitului Varlaam* (Bucharest, 2013, 1100 p.) dedicated to the Metropolitan of Moldavia Varlaam's *Romanian Book of Learning,* also known as *Homiliary* (1643), in which answers are given to problems that have not been solved in the past century: Which were the sources the author worked with? How did he write it and wherein lies its originality? What is its value in the history of Post-Byzantine Orthodox preaching and of Romanian literature and theology?

Keywords: Metropolitan of Moldavia Varlaam, Romanian Book of Learning, sources, originality, literary value.

BDD-A6960 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-31 09:38:03 UTC)